

УДК 347.44

І.В. СТРИЖАК, канд. юрид. наук, Академія митної служби України,

Ю.Ю. РАК, Академія митної служби України

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ

Ключові слова: *спадковий договір, правова характеристика спадкового договору, правова характеристика договору, договірне право*

У Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) від 16.01.2003 року [1] з'явився новий і раніше невідомий вітчизняному цивільному праву інститут – спадковий договір, який «мігрував» до нас з європейського законодавства. Поширення прав громадян завжди є цілком природним явищем, коли це положення узгоджується із духом чинного законодавства і при цьому не порушує прав інших осіб. Загальний зміст і спрямованість інституту спадкового договору відповідає цим загальним вимогам.

Поняття спадкового договору закріплене у ст.1302 ЦК України. Сутність його полягає у тому, що за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача.

З огляду на те, що в умовах договору обумовлюється такий юридичний факт як смерть однієї зі сторін, і цей факт не є підставою припинення договору або правонаступництва, як у будь-якому іншому цивільному договорі, а є його умовою, виникають питання щодо теоретичної характеристики цього договору, що є необхідним для визначення місця цього договору у системі цивільно-правових договорів. Безперечно, сучасні науковці – В.В. Васильченко, Ю.О. Заїка, В.В. Луць, Р.О. Майданик, З.В. Ромовська, М.В. Сібільов, Н.П. Шама, Л.С. Шаміс – не обминули своєю увагою нову правову конструкцію, але висновки деяких із них є сумнівними і, на наш погляд, піддаються критиці. Метою статті є дослідження правової характеристики та особливостей спад-

кового договору. Її новизна полягає у критичному аналізі правової природи спадкового договору.

На сьогодні норми про спадковий договір містяться у книзі ЦК України, що присвячена спадковому праву, але таке розміщення вважаємо більш ніж сумнівним. Законодавець чітко визначив, що спадковий договір не є підставою спадкування. Отже, чи можна, наприклад, вважати договір двостороннім або оплатним, якщо одна сторона договору помирає? Які інші правові особливості спадкового договору?

Отже, щодо оплатності. Оскільки кожна сторона отримує від іншої зустрічне задоволення: набувач – у вигляді визначеного у договорі конкретного майна, а відчужувач – у вигляді відповідних дій майнового або немайнового характеру з боку свого контрагента спадковий договір слід визнати *оплатним*.

Взагалі, у юридичній літературі пропонують різні підходи щодо критеріїв поділу договорів на відплатні та безвідплатні. Так, одні вчені відплатними вважають такі договори, за якими встановлюється отримання кожною стороною певної компенсації, а безвідплатними – договори, які не передбачають такої компенсації [2, с.308]. На думку ж інших авторів, відплатним є договір, у якому кожна зі сторін має майновий інтерес, а безвідплатним – договір в інтересах виключно однієї сторони [3, с.129–130]. На наш погляд, поділ договорів на відплатні та безвідплатні повинен здійснюватись за ознаками наявності чи відсутності у договорі зустрічного задоволення.

В. Луць та Н. Шама також вважають, що спадковий договір належить все ж таки до відплатних договорів. Таке твердження, на їх думку, не викликає жодних сумнівів, оскільки про відплатність спадкового договору свідчить саме формулювання поняття спадкового договору (ст.1302 ЦК України), відповідно до якого набувач у разі смерті відчужувача набуває право власності на майно, визначене спадковим договором, взамін чого зобов'язаний вчинити певні дії. А договір, за яким сторона повинна отримати оплату чи інше

зустрічне надання за виконання своїх обов'язків за договором, є відплатним [5, с.142–150; 6, с.31–36].

Натомість Р.А. Майданик стверджує, що спадковий договір може бути як безоплатним, так і оплатним правочином з переходу права власності на майно на випадок смерті, обтяженого обов'язком набувача вчинити надання (майнове чи немайнове) на виконання розпорядження відчужувача. Спадковий договір може бути оплатним або безоплатним залежно від суб'єктної спрямованості зустрічного надання [7, с.59–60].

Р.А. Майданик обґрунтовує свою позицію тим, що в доктрині оплатним вважається правочин, у якому кожна сторона зобов'язана вчинити на користь іншої майнове надання. У безоплатному правочині обов'язки майнового надання однієї сторони не відповідають обов'язку іншої сторони вчинити зустрічне майнове надання.

Безоплатним є спадковий договір, укладений на користь третьої особи. Безоплатність такого спадкового договору полягає в тому, що відчужувач не отримує зустрічного надання з боку набувача.

Оплатним є спадковий договір, у якому майнове надання однієї сторони вчиняється на користь іншої сторони. У даному випадку йдеться про спадковий договір, який встановлює обов'язок набувача вчинити на користь відчужувача будь-яку дію майнового або немайнового характеру. При цьому, передбачену ЦК України (ч.1 ст.1305) можливість вчинення набувачем дій майнового або немайнового характеру на виконання розпоряджень відчужувача слід розуміти як таку, що передбачає, зокрема, встановлення відчужувачем за спадковим договором права користування третіми особами річчю – предметом відчуження, яке не входить до складу відчужуваного майна. У цьому разі на користь визначених відчужувачем третіх осіб зберігаються певні права (право користування), які не входять до складу відчужуваного майна, обтяжують його, і тому воно хоч і визнається зустрічним наданням, але не є ціною відчуженого майна [7, с.51–52].

Спадковий договір має *консенсуальний* характер. Такий правочин набирає чинності з моменту його укладення і створює юридичні наслідки не внаслідок смерті відчужувача, а з моменту досягнення згоди сторін з усіх істотних умов і вчинення цього правочину в письмовій формі та нотаріального посвідчення. Саме з цього моменту виникають права та обов'язки сторін.

У цьому відношенні слушним є обґрунтування в літературі консенсуального характеру спадкового договору, «...оскільки момент його укладення пов'язується з досягненням сторонами угоди за всіма істотними умовами і тягне за собою виникнення цивільних прав та обов'язків контрагентів після втілення правочину у встановлену ст.1304 нотаріальну форму» [8, с.137]. У зв'язку з цим незрозумілим і таким, що суперечить чинному законодавству, є сформульований окремими авторами висновок про те, що «обов'язок відчужувача за цією статтею сформульовано так, начебто йдеться про реальний договір» [9, с.37].

Не можна погодитися з обґрунтованою окремими авторами позицією про те, що спадковий договір може бути як реальним, так і консенсуальним. У зв'язку з цим С. В. Мазуренко відзначає, що якщо за умовами спадкового договору набувач повинен виконати певні дії після смерті відчужувача, договір вважається реальним, оскільки буде вважатися укладеним з моменту передачі майна набувачеві. Якщо за умовами спадкового договору набувач повинен виконати певні дії за життя відчужувача, права та обов'язки виникають у момент досягнення угоди. У цьому випадку договір вважається консенсуальним [10, с.524].

З таким своєрідним підходом у розумінні реальності договору важко погодитися. Спадковий договір залишатиметься консенсуальним навіть у разі, якщо за умовами такого договору набувач має вчинити певні дії лише після смерті відчужувача. У цьому випадку консенсуальність договору обумовлена тим, що такий правочин набирає чинності з моменту його належного оформлення, а не вчинення після смерті відчужувача реальних дій, визначених договором.

Закріплене ЦК України визначення спадкового договору однозначно свідчить про консенсуальний характер цього договору, оскільки «за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право на майно відчужувача». Наведене з очевидністю «свідчить, що закон не ставить існування договору в залежність від моменту виконання своїх обов'язків набувачем. Тому «...для визнання договору укладеним не має суттєвого значення факт виконання певних дій набувачем до чи після смерті відчужувача» [11, с.35]. У зв'язку з цим спадковий договір вважається укладеним з моменту його нотаріального посвідчення [7, с.52–53].

Останнім часом на сторінках юридичної літератури жваво обговорюється питання щодо *одно- чи двосторонності* цього договору. Одні автори вважають, що спадковий договір – це консенсуальний, двосторонній і оплатний договір, який відповідно до ст.1304 ЦК України вимагає обов'язкового нотаріального посвідчення [12, с.139]. Так, В.В. Васильченко, підтримує цю точку зору, підкреслюючи, що у силу ознаки двосторонності спадковий договір не можна скасувати або змінити в односторонньому порядку за життя відчужувача, як це має місце при заповіті [8, с.138]. Щодо взаємності обов'язків, то набувач зобов'язаний виконувати розпорядження відчужувача, а відчужувач окрім прав має негативний обов'язок не відчужувати майно, зазначене у спадковому договорі та забезпечувати його схоронність [6, с.31–36].

Інші вчені і, зокрема, З.В. Ромовська іншої точки зору – вважає, що особливістю спадкового договору є його односторонність, адже «з моменту укладення договору в набувача виникають обов'язки вчинити певні дії в інтересах відчужувача, а відчужувач має право вимагати виконання дій, передбачених договором» і не має обов'язків. На її думку спадковий договір, будучи двостороннім правочинном, одночасно є одностороннім договором [13, с.16; 14, с.989].

Заповіт, що є одностороннім правочинном є таким саме на підставі того, що таке розпорядження спадкодавця є юридичним фактом, що у будь-якому разі породжує або змінює, або припиняє права та обов'язки. На цій підставі здається, непослідовним визначення таких же самих дій у спадковому договорі як таких, що не породжують ніяких змін у правовідносинах.

Наступною характерною ознакою спадкового договору є його *алеаторність*, оскільки при укладенні такого правочину його сторони не можуть чітко визначити «межі виконання своїх обов'язків, а втрата чи збагачення однієї із сторін залежить від випадку» [15, с.124]. При цьому алеаторність спадкового договору обумовлена не стільки невизначеністю загального обсягу належного відчужувачеві зустрічного надання, як самою можливістю його існування (настання).

Алеаторний ризик у спадковому договорі несе переважно набувач, оскільки у разі своєї смерті раніше смерті відчужувача він втрачає можливість отримати відчужуване майно у свою власність. При цьому спадковий договір може мати визначений або невизначений обсяг дій майнового або немайнового, які має виконати набувач, якщо це не є перешкодою для вирішення питання про належне виконання або невиконання передбачених умов договору. Тому залежно від характеру і змісту таких дій спадковий договір може мати визначений або невизначений обсяг дій майнового або немайнового характеру.

В останньому випадку (при визначеності лише характеру і змісту дій, але не їх обсягу) набувач не знає наперед суму витрат, що йому доведеться зазнати, так само, як не знає, якою буде вартість майна на момент переходу права власності до нього. Наприклад, загальний обсяг надання з боку набувача на момент укладення спадкового договору буде невизначеним у випадках, коли зміст дій набувача становитиме обов'язки щодо «підкування над відчужувачем», «надання відчужувачеві матеріального забезпечення натурою у вигляді харчування, догляду» тощо. В усіх цих випа-

дках неможливо заздалегідь визначити строк надання такого утримання та піклування, що свідчить про ризики, які повинні усвідомлювати контрагенти договору.

Отже, спадковий договір передбачає виникнення права власності на майно відчужувача виключно під умову настання випадкової обставини (відкладальної умови) – смерті сторони такого договору [7, с.53–54].

Спадковий договір є *пролонгованим (довготривалим) правочином* з ускладненим порядком дострокового припинення і зміни. Зазначений договір укладається на строк, не менший ніж до моменту смерті відчужувача, чи навіть більший (у разі вчинення дій на виконання особистого розпорядження після смерті відчужувача). За цим договором, як ми зазначали, відчужувач не може його змінити чи скасувати, а також будь-яким чином протягом свого життя розпоряджатися відчуженим майном, якщо інше не передбачено договором або законом. Розірвання цього договору можливе лише за умови, що набувач не виконує розпоряджень відчужувача. При цьому, якщо виконання таких дій покладено на набувача лише після відкриття спадщини, то спадковий договір у цьому випадку взагалі неможливо розірвати.

Ю.О. Заїка вбачає у наведеній ситуації обмеження принципу свободи договору по відношенню до відчужувача і називає такий договір «аномальним». На тій підставі, що такий договір є договором, за яким зобов'язання не виконуються і за яким контрагент позбавлений права його розірвати [16, с.140].

Така позиція викликає критику. У зазначеній ситуації вбачається загальна реалізація не менш важливого принципу договірної права, а саме: заборони односторонньої відмови від договору (ст.615 ЦК України). Зазначені положення щодо неможливості його одностороннього розірвання є особливістю саме зобов'язання і не може корелювати із положеннями про заповіт, як це намагається зробити шановний Ю.О. Заїка.

З позиції спадкового права неможливість змінити свою волю щодо розпорядження сво-

ім майном після смерті є дійсно «аномальною». Але зобов'язальне право має свої догми, які не можна обминути. Тому, вважаємо, що у разі небажання відчужувача бути стороною спадкового договору без правових підстав повинні наступати загальні наслідки передбачені договірним правом, а саме настання цивільно-правової відповідальності. Хоча, безперечно, питання про особу, яка може оцінити або прийняти виконання за договором залишається відкритим.

Таким чином, щодо визначення ознак спадкового договору різними вченими-цивілістами, ми підтримуємо таку позицію, що спадковий договір є двостороннім, консенсуальним, оплатним, алеаторним, довготривалим, з ускладненим порядком зміни і дострокового розірвання договором.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
2. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 1997. – 848 с.
3. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права / Д. Д. Гримм. – Петроград, 1916. – 409 с.
4. Амеліна А. С. Поняття та ознаки спадкового договору / А. С. Амеліна // Право та управління. – 2011. – № 1. – С. 17–20.
5. Шама Н. П. Поняття та ознаки спадкового договору: юридические статьи / Н. П. Шама // Вісник Львівськ. ун-ту. Серія юридична. – 2009. – Вип. 49. – С. 142–150.
6. Луць В. Окремі питання спадкового договору в цивільному праві України / В. Луць, А. Гриняк // Юридична Україна. – 2009. – № 9. – С. 31–36.
7. Майданик Р. А. Поняття і правова природа спадкового договору за цивільним законодавством України / Р. А. Майданик // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 6 (80). – С. 48–61.

8. Васильченко В. В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права / В. В. Васильченко // *Право України*. – 2003. – № 7. – С. 137–138.

9. Ефимов В. В. Догма римського права / В. В. Ефимов. – СПб., 1901. – 754 с.

10. Цивільний кодекс України. Коментар / Є. О. Харитонов, Ю. С. Червоний, Ю. В. Білоусов ; за заг. ред. Є. О. Харитонova, О. М. Калітенко. – Одеськ. нац. юрид. акад. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – 1024 с.

11. Турлуковський Я. Спадковий договір в українському цивільному праві: теорія та практика / Я. Турлуковський // *Підприємництво, господарство і право*. – 2005. – № 6. – С. 37–39.

12. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні:

Становлення і розвиток: монографія / Ю. О. Заїка. – 2-е вид. – К. : КНТ, 2007. – 425 с.

13. Ромовская З. В. Проблемы наследственного договора / З. В. Ромовская // *Юридическая практика*. – 2003. – № 44. – С. 14–21.

14. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. Т. 2 / за відп. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 1171 с.

15. Тимуш І. С. Ризикові договори за цивільним законодавством України : навч. посіб. / І. С. Тимуш. – К. : Істина, 2006. – 279 с.

16. Заїка Ю. О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : монографія / Ю. О. Заїка. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 394 с.

Стрижак І. В. Правова характеристика спадкового договору / І. В. Стрижак, Ю. Ю. Рак // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 976–980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13civxcd.pdf>

Обґрунтовується теза, згідно з якою спадковий договір необхідно вважати двостороннім, консенсуальним, оплатним, алеаторним договором, зобов'язання за яким мають довготривалий, подовжений характер. Також вказується на ускладнений порядок зміни і дострокового розірвання спадкового договору.

***

Стрижак І.В., Рак Ю.Ю. Правовая характеристика наследственного договора

Обосновывается положение, в соответствии с которым наследственный договор необходимо относить к двусторонним, возмездным, алеаторным договорам, обязательства по которому имеют длительный, продолжающийся характер. Так же указывается на усложненный порядок изменения и досрочного прекращения наследственного договора.

***

Sryghak I.V., Rak Y.Y. Legal Characteristic of the Inheritance Contract

Conclusion about the legal showings of the inheritance contract in compliance with which it is a bilateral, commutative, aleatory contract makes. And obligations under this contract are lasting for an enough long time, have continuing character. Also it is pointed to complicate procedure for amending and halfway termination of the inheritance contract.